

NESNÁZE S IMPERATIVY: ETIKA V KAŽDODENNÍ PRAXI¹

Jiří Jakubů

Abstrakt

Osobní přesvědčení, hodnoty a profesní etika jsou nedílnou součástí práce psychologů/psychoterapeutů. Při řešení etických dilemat si nevystačíme s pouhou aplikací etických principů a zásad, ale je nutné vzít v úvahu psychologické pozadí etických postojů psychologa/psychoterapeuta. V textu se autor snaží zdůraznit, že etické uvažování, principy a rozhodování jsou ovlivňovány jak osobnostními faktory, tak dynamikou vědomých i nevědomých procesů. Jako nezbytnost vidí vlastní výcvikovou zkušenost psychologů/psychoterapeutů.

Klíčová slova: psycholog/psychoterapeut, profesní etika, osobní přesvědčení, hodnoty, nevědomí

TROUBLES WITH IMPERATIVES: ETHICS IN EVERYDAY PRACTICE

Abstract

Personal conviction, values and professional ethics are an inseparable part of psychologists'/psychotherapists' work. At solving ethical dilemmas, a mere application of ethical principles and standards is not sufficient and the psychological background of ethical stances of the psychologist/psychotherapist must be taken into consideration. In the text, the author tries to accentuate, that ethical consideration, principles and decision-making are influenced by personality factors as well as by the dynamics of conscious and unconscious processes. In his view, the psychologists'/psychotherapists' own training experience is necessary.

Keywords: *psychologist/psychotherapist, professional ethics, personal conviction, values, unconsciousness*

Došlo do redakce: 4.1.2011
Schváleno k publikaci: 6.3.2011

¹ Příspěvek vychází z přednášky na 157. klinicko-psychologickém dni v Praze 13. 12. 2010 na téma „Etika a právo v klinické psychologii“.

Na začátku bych rád uvedl, že můj příspěvek je psán z pohledu psychologa a psychoanalyticky orientovaného psychoterapeuta, doufám však, že bude obecně srozumitelný.

Dovolte mi začít několika volnými citacemi:

„Arogantní, hysterický; má problém s ženami; neposlouchá, co mu říkám; nepřijetí, arogance a vyvyšování; odtažitý, ironický a povznesený; nepříjemná, nadutá a unuděná; nálepkuje diagnózy, v ničem mi nepomohl; vyhodil mne z ordinace, používá vulgární výrazy; nedokáže pochopit problém; nikdy bych mu nesvěřila ani recept na míchaná vejčička; je to morous a divnej pavouk; diletant, který sám potřebuje psychiatra; ať si prostuduje skripta lékařské etiky; je to prase, osahával mě; bezcharakterní a prohaný člověk; případ pro etickou komisi...“

To jsou (anonymní) výroky některých našich klientů o nás samých, veřejně přístupné v internetových hodnoceních a diskusích.

Na opačné straně stojí charakteristiky z učebnic psychoterapie: psycholog-terapeut má mít vlastnosti, jako jsou *„autenticita (otevřenost, souhlas projevu a prožívání člověka), akceptace (bezpodmínečné přijetí, úcta, důvěra a sympatie vůči pacientovi) a schopnost empatie (vcítění a porozumění druhému člověku) Pro osobnost terapeuta jsou však nezbytné osobnostní zralost, vnitřní stabilita a spíše vyšší frustrační tolerance“* (Hanušová, 2004, s. 116).

Jak je vidět, z obou stran se střetáváme s idealizovanými nároky: psychologů-psychotherapeutů na sebe samé a jejich klientů, kteří, ať již z obyčejné lidské potřeby, vlastní nouze a namnoze i vlastní patologie, naplnění takových nároků a charakteristik vyžadují. Co je to za profesi, která si vytkla tak vysoký ideál a zároveň požaduje jeho naplnění? A co budeme dělat, když terapeut takovéto charakteristiky a vlastnosti – v míře nejasně určené a přitom požadované – nemá, resp. kde a jak je může získat? (Člověku se maně vybaví Winnicottův koncept „dost dobré matky“, který poukazuje na nemožnost a nesmyslnost nároku ideální supermatky.)

Téma etiky v klinicko-psychologické praxi a psychoterapii je nejen nevyčerpatelné, ale v jistém smyslu i téměř neohraničitelné: vždyť při každé úvaze o člověku a jeho bytí stojíme již vždy oběma nohama v etických otázkách a dilematech. V První knize Genesis se píše, že Bůh, když stvořil světlo, zemi, nebe a vše živé, považoval své dílo za dobré a všemu požehnal. Ovšem člověk neuposlechl jeho příkazu a porušil ho, neb naslouchal zpochybujícímu hlasu pokušení a touhy a chtěl také, tak jako Bůh, poznat, co je dobré a co zlé. Rozpoznání dobrého a zlého je spojeno se schopností přemýšlet o sobě, svém jednání a jeho možných důsledcích.

Ptáme-li se tedy, co je ještě etické a co už není, za jakých podmínek a lze-li vůbec uvažovat o naší práci bez etických souvislostí, odpověď je (na jednu stranu) jednoduchá a jasná: nelze. Např. Etchegoyen (1991, in Mikota 1998, s. 104) říká, že etika je *„integrována do vědecké teorie psychoanalýzy nejen jako jednoduchá morální aspirace, ale jako nezbytnost její praxe. Etické selhání vede v psychoanalýze nevyhnutelně k technickému selhání, protože její základní principy, hlavně ty, které vytvářejí uspořádání sesí, jsou založeny na etických principech rovnosti, respektu a hledání pravdy“*.

Ve svém příspěvku se chci zaměřit spíše než na etiku v psychologii (potažmo psychoterapii) přímo obráceně: na psychologické (potažmo psychodynamické) pozadí etického uvažování a morálního rozhodování.

Nejprve se však ještě krátce vrátím k etice samé. Zjednodušeně lze říci, že „*etika je soubor norem chování přijatých danou společností či skupinou, zatímco morálka odkazuje na rozhodnutí vycházející z hodnot, které jsou sociální skupině vštípeny zvenčí, zejména prostřednictvím náboženských a filosofických přesvědčení*“ (Thompson, 2004, s. 42. Autor zároveň zdůrazňuje, že předpokladem mravního rozhodování je vlastní přesvědčení a svobodná volba: nevědomé jednání či jednání bez možnosti volby je navýsost problematické morálně hodnotit).

Samotné řecké *éthos* (Payne, 2004) znamená zvyk, obyčej. Latinské *mos, moris* se týká zvyků a pravidel chování platných v určité společnosti. Dle zvyků se vždy nějak zařizujeme či řídíme, a buď je reflektujeme (pak jde o etickou úvahu), anebo je kodifikujeme do právní normy. Právní norma je autoritou všeobecnou a závaznou, v oblasti mravní či etické však žádná společná a nediskutovatelná autorita není (Payne, tamtéž). To pravděpodobně souvisí s postupnou sekularizací naší kultury: původně pocházela univerzální mravní autorita od boha (božstev), jeho vůle či zjevení. Ve filosofii je otázka etického reflektována nejvíce a systematicky. Schematicky můžeme rozlišit dva postoje: zastánci etických a morálních pravidel jakožto vzájemné dohody, společenské smlouvy (tradice T. Hobbesa, J. S. Milla, J. Locka: lékařská etika je typickým případem smluvně stanovené etiky). Oproti tomu stojí zastánci kategorického imperativu, v srdci (či v duši) daného mravního zákona: morální jednání je účelem samo o sobě, bez vnější pobídky či nároku. V tomto duchu např. americký psycholog C. S. Hall při konstituování prvního etického kodexu APA zastával názor, že není třeba žádných psaných kodexů, neboť etické chování má být základním předpokladem práce každého psychologa. Dle něj „*slušní a zralí lidé nepotřebují, aby jim někdo říkal, jak se mají chovat*“ (Lindsay a kol., 2010, s. 25).

Časy se mění, a i když se sami (jak předpokládám) považujeme za slušné a zralé lidi a nemáme rádi, když nám někdo říká, jak se máme chovat, má dnes (snad každá) profesní společnost sdružující psychology svůj etický kodex (sám autor příspěvku je vázán šesti takovými kodexy) a je za hranicí přijatelnosti, aby měl psycholog-psychoterapeut v terapii vlastní dceru, tak jako Freud Annu, nebo aby se z pacientky stala životní múza a milenka, tak jako u Junga Toni Wolffová (a přesto nelze zpochybnit význam těchto velikánů pro současnou psychologii a psychoterapii). Přes všechnen vývoj našeho poznání však také máme zkušenost s tím, že vstupujeme do složitých dilemat, kde hotové postupy a postoje mnohdy nestačí: předpokládám, že každý se přece, byť nerad, dopustil různě závažných chyb a problematických rozhodnutí. Otázku, co je správné a jak se správně rozhodovat, si psycholog klást musí již kvůli specifické povaze své práce spojené s tím, že mezi psychologem a klientem je fundamentální rozdíl v tom, jakou kdo má ve vztahu moc a z ní plynoucí rizika a odpovědnost.

Halova poznámka o nepotřebnosti kodexů nás posouvá k zamýšlené úvaze: jak je to s psychologickým pozadím individuální etiky a morálky? Jak lze ono etické nahlížet z pohledu psychodynamické psychologie a psychoterapie? Jak naše vnitřní uzpůsobení ovlivňuje etiku naší práce?

Zvykli jsme si říkat, že Freudova etika byla založena na dobovém vědeckém ideálu, tedy ideálu vědecké objektivitě. Freud sám říká (1993, s. 448): „*A konečně nesmíme zapomínat, že analytický vztah je založen na lásce k pravdě, tj. na uznání reality, a že nepřipouští žádné zdání a klam.*“ Zároveň dodává, že analyzování (dnes bychom řekli psychologická péče a psychoterapie) je oním třetím nemožným povoláním (po vychovávání a vládnutí), tedy povoláním, kde si nikdy nelze být jistý úspěchem. Pro Freuda jsou pojmy jako vědeckost, profesionalita, objektivita, pravda a profesní etika spojitými a základními předpoklady dobré, správně vykonávané praxe. Zároveň však vyzdvihuje jeden zásadní bod: „*Mezi faktory, které ovlivňují vyhlídky analytické léčby a analýzu ztěžují týmž způsobem jako projevy odporu, je nutno radit nejen uzpůsobení pacientova Já, ale i analytickovy osobní zvláštnosti.*“ (tamtéž). Freud myslí zejména na důsledky těchto zvláštností, projevující se v protipřenosu, který má být (dle jeho tehdejšího mínění) rozpoznán a překonán. „*Je politováníhodné, že kromě toho dochází i k lecčemu jinému*“ (tamtéž, s. 449). Jako ono „*politováníhodné jiné*“ Freud uvádí „*stranickost*“ a „*nepřátelství*“. Chci zde zdůraznit, že ani po 73 letech od zveřejnění tohoto textu nejde o jednoduše a jednoznačně přijímanou záležitost: není snadné si připustit, že bychom kdy cítili vůči klientovi nepřátelské pocity, natož abychom dle nich jednali; a pro někoho je stranění projevem angažované autenticity. Freudova profesionální etika je však definována třemi nároky: abstinencí, anonymitou a neutralitou (Mikota 1998; Gabbard 2005).

Abstinencí rozumíme vyhýbání se přímému pudovému uspokojování pacienta, resp. uspokojování jeho přenosových přání. Etickým je tedy abstinovat od takovýchto uspokojení, neposkytovat je pokud možno pacientovi, ale nevyžadovat je ani sám od něj. Tento nárok nejde – pochopitelně – zcela splnit, ba dokonce v běžné praxi a kontaktu naplňujeme různé (tzv. narcistické) potřeby pacienta – potřebu bezpečí, pozornosti, uznání, zájmu... Totální *anonymita* je rovněž iluzí, terapeut není objektivní, nezúčastněný badatel nekontaminující proces, ale zúčastněný pozorovatel, který by však přece jenom neměl (pokud možno) zatěžovat pacienta svými osobními záležitostmi právě s ohledem na asymetrii v terapeutickém vztahu. Jestliže dříve byla anonymita důležitá pro vytvoření projekčního plátna, na němž se zopakuje nové vydání přenosu, nyní jde spíše o nezatěžování. *Neutralitou* nemíníme chlad, odtažitost či nevztažnost terapeuta – jde o to, že nestraníme žádné ze stran pacientova vnitřního konfliktu, udržujeme stejnou vzdálenost od požadavků Ono, Já, Nadjá a vnější reality. Zde se přímo dotýkáme otázky zastávaných hodnot: rozhoduje-li se pacientka o možné interrupci u plodu, který byl vyšetřen jako geneticky vážně postižený, jak tomu bude u terapeuta, který zastává hodnotu nenarozeného života?

Tyto tři Freudovy příkazy „*měly minimalizovat vliv analytickovy psychologie na pacienta. Jejich bezhlavé dodržování však mělo často nedozírné negativní důsledky*“ (Mikota, 1998, s. 104). Je tedy zřejmé, že nejde a nemá jít o rigidně naplňovaná dogmata (v takto „ideálně“ praktikované psychoterapii by totiž nemohl vydržet žádný člověk a koneckonců ani Freud sám se tak nechoval), ale spíše o stanovení profesionálně-etických vodítek nového oboru.

V podobném duchu lze nazírat i vyjádření J. Mrkvičky (1996, s.113-114), když poukazuje na možný konflikt mezi povinnostmi (deontologická stránka etiky) a hodnotami (axiologická stránka): „*spíše než zásadně zachovávat a uplatňovat morální normy a maximy „padni komu padni“ se musíme vždy znovu ptát, které hodnoty jsou ve hře a jak jsou ohroženy*“.

Freud se v otázce svědomí pozastavuje nad Kantovým mravním imperativem a jeho slavným výrokem o hvězdném nebi a mravním zákonu v našem srdci. Hvězdné nebe je velkolepé dílo, říká, ale pokud jde o svědomí, byla práce Boží nedbalá, neb ne každý má stejnou měrou dáno svědomí, ba někteří téměř vůbec (Freud, 1997a, s. 53): to se utváří během vývoje, zrání a socializace jedince. Svůj pohled na etiku a morálku představuje v tzv. strukturálním modelu lidské psyché rozčleněné na *tři říše, území, provincie* – Nadjá, Já a Ono. Nadjá dítěte vzniká zvnitřněním skutečných i očekávaných požadavků a rolových vzorů rodičů, nejbližších osob, a vychovatelů a identifikací s nimi. „*Úlohu, kterou později převezme Nadjá, hraje zpočátku vnější síla, autorita rodičů. Oni svým vlivem řídí dítě tím, že mu projevují lásku a hrozí tresty... Tato reálná úzkost je předchůdkyní pozdější úzkosti z výčitek svědomí*“ (Freud 1997a, s. 53). A ač je někdy výchova laskavá, Nadjá přesto může být tvrdé a přísné. Je to proto, že sami rodiče, autority, a tedy i společnost se řídí ve výchově dítěte *předpisy vlastního Nadjá (tamtéž, s. 57)*. Při tvorbě Nadjá působí vrozené konstituční faktory i vlivy prostředí (Freud 1989, s. 367) a přináleží mu funkce sebepozorování, svědomí a ideálu sebe. Zároveň tento proces začleňování jednotlivé osoby do společnosti a kultury lze nalézt i v rámci celé společnosti: „*... společenství vytváří Nadjá, pod jehož vlivem se uskutečňuje kulturní vývoj... Kulturní Nadjá si vytvořilo své ideály a vznáší své požadavky. Pokud se týkají vzájemných vztahů lidí, zahrnujeme je do etiky. Za všech dob jí byl přisuzován největší význam, jakoby se právě od ní očekávaly zvláště důležité výkony... Etiku je tedy třeba chápat jako terapeutický pokus, jako snahu prosadit příkazem Nadjá to, co bylo dosud jinou kulturní prací neuskutečnitelné...*“ (tamtéž, s. 376-7). V textu „O světovém názoru“ odděluje Freud etické požadavky od náboženské víry, poukazuje na jejich profánní genezi, ale zároveň zdůrazňuje, že *jsou pro lidskou společnost nezbytné* (Freud, 1997b, s. 138).

Považuji za velmi důležité, že autoři *Etiky pro evropské psychology* se s Freudem v otázce osobní etiky shodují: „*osobní etiku lze chápat jako výsledek socializace a zkušeností jednotlivce ve vztahu k morálním otázkám*“ a „*... osobní hodnoty a tendence (se)spojují v celek a mohou ovlivňovat praxi*“ (Lindsay a kol., s. 36-37).

Na tomto místě ukončím teoretické (a více historické) uvedení a předložím konkrétní, byť z důvodů ochrany anonymity dotyčných osob přetvořené ukázkou z praxe.

1. Psycholožka, 40 let, má rok v terapii mladou klientku, ukončivší VŠ. Do terapie se dostala přes terapeutčinu vzdálenou příbuznou, která je její kamarádkou. Tato příbuzná je přesvědčená věřící, katolického vyznání, terapeutka sama pokřtěná, ale nepraktikující. Klientka v terapii řeší své vztahové záležitosti, mj. své krátkodobé partnerské vztahy založené spíše na sexu a fyzické atraktivitě. V průběhu terapie se ukazuje, že klientka vzhledem k rodinné situaci (odchod otce od rodiny v dětství spojený s ukončením všech kontaktů s ním a neúspěšné matčiny partnerské vztahy) nevěří v možnost trvalejšího vztahu mezi mužem a ženou; vše je tak založeno pouze na sexu a pak je lepší se rozejít, než být opuštěna. Sex a tělesnost je také hlavní oblast života, kde se cítí být oceňovaná a žádoucí. Na jedné hodině hovoří o náhodném sexu se dvěma muži. Tato situace terapeutku vede k intervenci v tom duchu, zda si klientka uvědomuje, že si ubližuje a zároveň byla těmi muži využita. Klientka nechápe jak a čím: nic proti tomu nenamítala, necítí se zneužitá, a navíc byla i

oceněna jako žádoucí. Z terapeutčiny reakce je znejištěna a má dojem, že asi nedělá něco správně. Terapeutka si přijde příliš zasahující, všimla si, že klientku znejistila, a tak ji ubezpečuje, že určitě nejde o žádnou špatnost a že je to konec konců její svobodná volba. V následné supervizi se zaprvé podaří dojít k tomu, že pro klientku má i taková situace s muži hluboký nevědomý význam, hlavně se však odkryjí terapeutčiny emoce a postoje: vadí jí, že klientka má sex se dvěma muži naráz, přijde jí to nepřijatelné, nechutné, ponižující a devalvující ženu na sexuální objekt a že tak krásná a vzdělaná dívka to nemá zapotřebí. Postupně jí dochází, že vlastně klientce skrytě závidí a žárlí na ni, což je pro ni zároveň nepřijatelné a musí to odsoudit. Současně její chování vnímá jako zradu a hněvá se na ni: vždyť se jí snaží kultivovat, předat jí ženský vzor a ona dala přednost primitivním pudům a chtivým mužům před její citlivou vnímavostí, zájmem, podporou a oceněním. V pozadí jejích postojů je i věřící příbuzná, která se přece na ni s důvěrou spolehla a přitom klientka v terapeutčině péči dělá takové věci. Její intervence v hodině tedy byla motivována mnoha neuvědomovanými faktory, jichž se v jednu chvíli zalekla, aby je vzápětí popřela s odkazem na svobodnou volbu. Odsunula tím však svůj vlastní konflikt a neumožnila porozumět klientce motivům jejího chování.

2. Terapeut, 30 let, postgraduálně studující, má v péči mladého VŠ studenta trpícího neidentifikovatelnými úzkostnými stavy a pocitem nedocenění či odmítání z vnějšího okolí (takové chování klient ostře vyčítá svému otci i matce, kteří jsou rozvedeni). Tím si na počátku získal terapeutův zájem a snahu pomoci mu, možná proto, že i terapeut sám pochází z rozvedeného manželství. Rodiče klienta jsou movití a zároveň se finančně zbavují svých možných pocitů viny vůči synovi (občas jim však dojde trpělivost s nezodpovědným způsobem jeho života a vynadají mu, aby pak znovu pokračovali ve stejném scénáři). Terapeut je zpočátku vnímavý a podpůrný, ale zjišťuje, že i tak se v terapeutickém vztahu opakují některé prvky klientova života: kontrola terapeuta, jeho kritického hodnocení, výčitky až devalvace – např. za nevypnutí telefonu, psaní si poznámek, intonaci, vyžadování platnosti dohodnutých sesí a vůbec prožívaná nerovnost ve vztahu. Terapeut se snaží neopakovat scénář klienta a jeho rodičů a poskytnout klientovi jinou vztahovou zkušenost. V průběhu několika měsíců od začátku terapie se od studenta dozví, že ten si chce pořídit bakalářskou práci za peníze, koupit si ji. Toto zjištění odporuje terapeutovu hodnotovému přesvědčení: sám studuje postgraduálně, těžce hledá čas jak skloubit studium, práci, starost o rodinu a ještě vydělat dost peněz na obživu a představa, že si někdo takto podvodně zařizuje titul, je mu proti mysli, přímo ho rozhořčuje. Zlobí ho i to, že na to klient má (má dost peněz od rodičů), aniž by si na to vydělal, zatímco on sám zápasí s každou výplatou a vadí mu i to, že to klient necítí jako etický problém. Zároveň ví, že je v tom i jeho problém, že by přece neměl klienta hodnotit a nebyť mravokárný jako klientovi rodiče. Má obavu, že by to terapii zastavilo či zkomplikovalo a že by klienta neměl zatížit svými hodnotovými soudy. Zahlcen svými emocemi vnímá terapeut citlivěji negativní stránky klienta, jeho manipulace, nezralost, projekce vlastní nepřijatelných impulsů na druhé a dospívá k rozhodnutí mu oznámit, že jeho chování je nezodpovědné a že ho v takovém způsobu života nemůže podporovat.

V uvedených příkladech jsou psychologové-terapeuti vystaveni dvěma výše zmiňovaným situacím: vnitřnímu konfliktu *tří říší* (Ono, Nadjá a Já) a vlastnímu, ne zcela uvědomovanému protipřenosu vůči klientovi (např. jaké hodnoty terapeut zastává, vs. co klient v terapii v dané chvíli potřebuje). Každá ze zmiňovaných ukázek by se dala podrobně rozebírat, hledat pozadí a důvody reakcí, rozhodnutí a postupů psychoterapeutů. Není k tomu prostor a nebylo to ani mým záměrem: chtěl jsem zde dokumentovat, že etické úvahy a morální postoje v psychoterapii mají svou vlastní psychickou dynamiku na straně psychologa-terapeuta a že je důležité s tím počítat. Že v našem uvažování a rozhodování jsou zakomponovány nejen vědomé, ale mnohdy neuvědomované, vytěsněné nepřipustné motivy a intence, přesvědčení a hodnoty, že některé situace jsou natolik subtilní, že mohou propadnout sítím etického kodexu. To ovšem neznamená, že bychom měli rezignovat na způsoby, jak minimalizovat rizika naší práce.

Vraťme se na závěr k otázkám položeným v úvodu: co tedy můžeme dělat? Jednu z odpovědí nalezneme v textu S. Freuda, který říká: „*Kde a jak má ale nebohý analytik získat onu ideální způsobilost, kterou bude ve svém povolání potřebovat? Odpověď bude znít: ve vlastní analýze, kterou příprava na jeho budoucí činnost začíná.*“ (Freud, 1993, s. 449). Tento požadavek – ať již jej budeme nazývat analýzou, vlastní terapií, vnitřní prací na sobě, sebevzděláváním atp. – je zároveň stále platným a nezbytným předpokladem naší práce.

Literatura

- Etchegoyen, R. H. (1991). *The fundamentals of psychoanalytic technique*. London: Karnac Books.
- Freud, S. (1993). Konečná a nekonečná analýza. In Freud, S., *Vybrané spisy II-III* (431-451). Praha: Avicenum a Universe.
- Freud, S. (1989). Nespokojenost v kultuře. In Freud, S., *O člověku a kultuře* (316-380). Praha: Odeon.
- Freud, S. (1997a). Strukturální rozbor psychické osobnosti. In Freud, S., *Nová řada přednášek k úvodu do psychoanalýzy: patnáctá kniha* (49-68). Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- Freud, S. (1997b). O světovém názoru. In Freud, S., *Nová řada přednášek k úvodu do psychoanalýzy: patnáctá kniha* (130-149). Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- Gabbard, G. O. (Ed.). (2005). *Dlhodobá psychodynamická psychoterapie: základný text*. Trenčín: Vydavateľstvo F.

Hanušová, I. (2004). Účinné faktory psychoterapie. In Vymětal, J. (ed.), *Obecná psychoterapie* (115-126). Praha: Grada.

Lindsay, G., Koene, C. K., Øvreeide, H., Lang, F. (2010). *Etika pro evropské psychology*. Praha: Triton.

Mikota, V. (1998). Obraz narcismu v soudobé psychoanalýze. In *Psychoterapie V. Sborník přednášek PPF* (93-112). Praha: Triton.

Mrkvička, J. (1996). Výzva k odpovědnosti - etický základ terapeutické práce s partnery. In Plaňava, I. (ed.), *Annales Psychologici 96. Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university* (113-116). Brno: Masarykova univerzita.

Payne, J. (2004). Etika a psychoterapie. In Vymětal, J. (Ed.), *Obecná psychoterapie* (171-181). Praha: Grada.

Thompson, M. (2004). *Přehled etiky*. Praha: Portál.

Údaje o autorovi:

PhDr. Jiří Jakubů, Ph.D. klinický psycholog a psychoterapeut. V současnosti provozuje soukromou psychologickou a psychoterapeutickou praxi.

Kontaktní údaje:

Adresa: Senovážné náměstí 6, Praha 1, 110 00, www.cetera.cz

E-mail: jiri.jakubu@cetera.cz

Jakubů, J. (2011). Nesnáze s imperativy: etika v každodenní praxi. *E-psychologie* [online], 5 (1), 62-69 [cit. vložte datum citování]. Dostupný z WWW: <<http://e-psychologie.eu/pdf/jakubu.pdf>>. ISSN 1802-8853.